

Xəlili divanının nəşri bizə nə verdi?

Görkəmli mətnşünas alimimiz Firuz Rifahi bir daha maraqlı bir kitabı ilə elmi ictimaiyyəti sevindirmişdir. Onun çapa hazırladığı Xəlilinin divanı, sözün həqiqi mənasında, mətnşünaslıq elmimizdə yenilikdir. Azərbaycan filologiyasında indiyədək Xəlili haqqında elmi məlumatlar bununla mədudlaşdı: “XV əsr ədəbi prosesinin aktiv sənətkarlarından biri də Azərbaycanın görkəmli şairi Xəlilidir (1407-1485). Şair Türkiyə ədəb mühitində yazıb yaradan və bu ölkənin İznik şəhərində yaşayan Xəlili ana dilində divan yaratmışdır. O, “Firqətnamə” (bəzən onu “Qürbətname” də adlandırırlar) adlı bir məsnəvi də yazmışdır. Bu məsnəvinin qəribə süjeti var: Aşiq Əcəm mülkində elm ilə məşğul olur və bir gün dostundan təklif alıb İznik şəhərinə gəlir. Burada bir gözələ aşiq olsa da sevdiyinə qovuşa bilmir. Hicran dərindən xilas olmaq üçün İstanbul səfər edir. Ancaq günlərin birində sevdiyi qızdan məktub alıb İznikə qayıdır. Onlar görüşürlər, amma görüş məqamında sevgilisi qeyb olur. Bundan sonra aşiqin gözündə sevgilisi səhralardakı işığa çevrilir. Bu kiçik eşq dastanında şairin həm şəxsi həyatı ilə bağlı həqiqətlər özünü büruzə verir, həm də XV əsr ədəbi prosesindəki eşq fəlsəfəsi yeni kontekstdə təqdim edilir. Həmin fəlsəfəyə görə, “eşq” ilahi bir duyğudur və insan bu duyğu vasitəsilə ilahi həqiqətləri dərk edir. Xəlili lirik şeirlərində də, bu mətləblərdən söz açır:

Çünki haqqın zatın isbat etməzərbabi-əql,
Aşiqin, həqqin ilə hər dəm bu dəvası nədir?...
və ya

Vəhdətin dəryasına qovvas olanlar bildi kim,
Aləmi-vəhdətdə yoxdur həqdən özgə hiç kəs....
və ya

Kim ki, kəsərdən keçib oldi əlayiqdən bəri,
Vəhdətin bildi təriqin, həqqin ənvarın görür.

Şairin poeziyası dil baxımından da diqqəti cəlb edir:

Ol möğolçin gözləri ahuyi-şirəfkən gəlür,
Buyi-zülfü mişki-ahuyi-tatarumdur gələn.

Şairin işlətdiyi “möğolçin gözlər”, “mişki-ahuyi-tatarum” sözlərinə başqa şairlərin poeziyasında rast gəlmirik. Bu da göstərir ki, XV əsr ədəbi prosesinin leksikonunda tamamilə yeni terminlər yaranırdı.

Qeyd etdiyimiz bu məlumatlar şair haqqında tam təsəvvür yaratmır və XV əsr poeziyamızın nadir nümunələrini yaradan Xəlilinin böyüklüyü kölgədə qalır. Buna da səbəb, onların yaradıcılığına olan biganəlikdir. Təbii ki, dahilərəmi qarşısında məsuliyyətimizdən irəli gələn biganəlik, bizdə xəcalət hissi yaradır. Biz həmişə Xəlilini münasibətdə özümüzü günahkar hesab edirdik. Artıq bu “xəcaləti” görkəmli alimimiz aradan qaldırdı. Firuz bəyin nəsrə hazırladığı kitab Xəlilinin ədəbi irsinə olan böyük hörmətdir.

Firuz Rifahinin bu kitabı artıq Xəlili haqqında elmi işlər yazmaq üçün geniş imkanlar açır. 400 səhifəyə yaxın kitabda Xəlilinin indiyədək zamanəmizə gəlib çatan bütün ədəbi irsi öz əksini tapmışdır. Kitabda Xəlilinin bütün lirik şeirləri, “Firqətnamə” məsnəvisi verilmişdir. Firuz bəy kitabın müqəddiməsində şairin həyatı barədə geniş məlumat vermişdir. Həmin məlumatları ədəbiyyatşünaslığımızda böyük elmi yenilik kimi qiymətləndirə bilərik. Həmin qeydlərdən məlum olur ki, şair XVI əsrdə Səfəvi dövlətlərinin paytaxtlarından biri olan Qəzvin şəhərində anadan olmuş və Qaraqoyunlular dövründə başına çox müsibətlər gəlmiş. Ölkədə baş verən dini və siyasi çaxnaşmalardan qaçan şair Osmanlı Türkiyəsinə pənah aparıb, orada yazıb yaratmışdır.

Firuz bəy Xəlilinin ədəbi irsini dərindən araşdırmış və onun dünya kitabxanalarında olan bütün əlyazmalarını

rını əldə edib şairin divanının tənqidi mətnini hazırlayıb çapa təqdim etmişdir. Xəlilinin əlyazmaları müxtəlif kitabxanalarda saxlanılır. Ancaq ən kamil nüsxə Almanyanın

Türinger Universitetində saxlanılan nüsxədir. Firuz bəy məhz həmin nüsxəni avtoqraf mətn kimi götürüb şairin divanını çapa hazırlamışdır. Xəlilinin əlyazmaları pərakəndə haldadır. Bir kitabxanada onun lirik şeirləri, başqa bir arxivdə onun məsnəvisi saxlanılır. Firuz bəy bu əziyyəti də çəkib, onun bütün əlyazmalarını toplayıb divan şeirinin tərtibinə uyğun çapa hazırlamışdır.

Firuz bəyin araşdırmalarında bir gözəl xasiyyəti də var ki, kitabı çap edərkən mətnləri həm əski əlifbada, həm də latın qrafikası ilə verir. Bu da obyektiv elmi araşdırmalar üçün geniş imkanlar açır. Bu mənada, bir faktı söyləmək istəyirəm...

Həmişə Füzulidən danışarkən tələbələr belə sual verirdilər: “Nəyə görə Füzuli “Məni candan usandırdı” qəzəlində iki dəfə “usanmazmı” sözünü həm qafiyə seçibdir, axı bu divan şeirinin tələblərinə ziddir?” Hətta mən deyirdim ki, divan şeirinin sərt tələbləri var və bir sözün iki dəfə qafiyə kimi işlədilməsi “eyib” sayılır. Düzü bunun cavabını biz də tapa bilmirdik. Ancaq bildirdik ki, şeirdə xəttat və ya tərtibat səhvi var. Konkret olaraq həmin səhvin nədən ibarət olduğunu bilmirdik. Nəhayət ki, bir əsrdən artıq elmi ictimaiyyəti düşündürən və dahi Füzulimizin sənətkarlığı ilə bağlı bu problemə, Firuz bəyin sayəsində aydınlıq gətirildi. Füzulinin sələflərindən sayılan Xəlilinin də “Usanmazmı” qəzəli var, olsun ki, Füzuli də həmin qəzəllə tanış idi, çünki, Türkiyə ədəbi mühiti Füzuli üçün daha yaxın idi. Olsun ki, Füzulinin bu qəzəli Xəlilinin eyniadlı qəzəlinə nəzirdir. Qəzəldə axtardığımız beyt belədir:

Cahana, şu ki, bən candan usandırm

Həbibüm, sanma kim, səndən üşündüm

Burada “üşünmək” (müasir dilimizdə “üşümək” fe-li) sözü bizim indi işlətdiyimiz “soyumaq”, “əl çəkmək” mənasında işlənmişdir. Artıq söz arxaikləşmiş və sonrakı əsrlərdə işlənməmişdir. Eyni məntiqi fikri biz Füzulinin qəzəlində də görürük. Belə ki, birinci beytdə Füzulinin işlətdiyi “usanmaq” sözü müasir dilimizdə işlənən “bezmək” mənasındadır:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Sonuncu məqtə beytində də belə verilir ki,

Ey Füzuli, rindü şeydadır, həmişə xələq rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Son beytdəki “usanmazmı” sözünün qafiyə kimi yenidən seçilməsi divan şeirində qəbul edilmir. Lirik şeirdə bir sözün iki dəfə qafiyə seçilməsi eyib sayılır. Füzuli kimi dahi də bunu bilirdi və onun üçün türk dilində qafiyə söz tapmaq problem deyildi. Bəs onda nə üçün Füzuli divan şeirinin tələblərini bilə-bilə belə poetik səhvə yol vermişdir?

Əslində Füzuli heç bir səhvə yol verməmişdir. Onun qəzəlini köçürən xəttatların və tərtibatçıların buna əhəmiyyət verməməsi üzündən şeir dillərə səhv düşmüşdür. Belə ki, Füzuli son beytdə “usanmazmı” yox, “üşünməzmi” deyir. Son beytdə düzəliş edib “üşünməzmi” yazanda, həm də beytdəki məntiqi fikir də yerinə düşür. Şair deyir ki, “xalqın gözündə rind, şeyda, rüsvayçılıq olan bu sevdadan soyumadınmı və ya əl çəkmədinmi?” Beləliklə, beyt ilk dəfədir orijinalda yazılıb və ədəbi həqiqət öz yerini tapır:

Ey Füzuli, rindü şeydadır, həmişə xələq rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan üşünməzmi?

Ədəbi həqiqət Firuz bəyin sayəsində öz yerini tapdı və dahi Füzulimizin sənətkarlığına kölgə salan xəttat və tərtibatçı xətası aradan qalxdı.

Ümumiyyətlə, mətnşünaslıq elmi çox çətin və məsuliyyətlidir, eyni zamanda, son dərəcə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çətinliyi onunla əlaqədardır ki, mətnşünas alim ensiklopedik biliyə malik olmalıdır. O təkcə hərfli bəli bəli əlyazmaları oxumamalıdır, həm də dilçiliyi, etnoqrafiyanı, ədəbi prosesi, etik-estetik baxışları, dini-əxlaqi problemləri, dövrün tarixi-siyasi həqiqətlərini, fəlsəfi düşüncəsini dərindən bilməlidir. Çox şükürlər olsun ki, xalqımızın belə imkanı olub. Baxmayaraq ki, bu imkanlar günü-gündən daralır. Artıq həmin ensiklopedik biliyə malik alimlərimizdən bir neçəsini üfüqlərdə görürük. Onların da öncülü vaxtilə bizim Bakı Dövlət Universitetində təhsil almış və elini, obasını, milli mədəniyyətini müqəddəs məhəbbətlə sevən Firuz Rifahidir.

Həmişə İrandan ziyalımız gələndə elmi müəssisələrimizdə toy-bayram olardı. Yadıma gəlir, Cavad Heyət Bakı Dövlət Universitetində Cəlaləddin Ruminin 800 illik yubileyinə gələndə hamı onu əhatəyə almışdı, onun nitqini elə maraqla dinləyirdilər ki... Fərzanə adlı ziyalımız Ədəbiyyat İnstitutuna gələndə söhbətləri o qədər şirin olurdu ki, imkan tapın iki mərtəbə yuxarıdakı Şərqşünaslıq İnstitutuna gələ bilmirdi. Şərqşünaslıq institutunun əməkdaşları məcbur qalıb onun söhbətlərini dinləmək üçün Ədəbiyyat institutunun dar otaqlarına yığırdılar. Hazırda həmin estafetin davamçısı Firuz bəydir.

Firuz bəy İranda ədəbiyyatımızın təəssübünü çəkən ən böyük ziyalılarımızdandır. Onun ağır zəhməti sayəsində son dərəcə zəifləmiş mətnşünaslıq elmimiz inkişaf edir və hələ də tədqiqatçısını gözəldən neçə klassikimiz onun sayəsində nəşriyyatlarda işıq üzünə görmüşdür. Bu da bizi klassiklərimiz qarşısında vətəndaş məsuliyyətindən az da olsa azad edir. Ancaq bu bir məktəbdir və bu məktəbin əsasını XX əsrin ortalarında İrandan gəlmiş alimlər yaradıb və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Ağır zəhmət bahasına yaradılmış o məktəbin işığını sönməyə qoymamalıyıq. Baxmayaraq ki, son illərdə əlyazmalarımızın tədqiqi üçün dövlət tərəfindən ciddi addımlar atılmışdır; Əlyazmalar Fondu, “Əlyazmalar İnstitutuna” çevrilmiş, institutda yeni-yeni şöbələr yaradılıb daha da genişləndirilmiş, maliyyə imkanları artırılmış, hətta Naxçıvanda yeni bölməsi yaradılmış, bununla belə, kifayət qədər peşəkar kadrlar yoxdur. Bu işi yüklək səviyyədə təşkil etmək üçün Firuz bəy kimi ensiklopedik biliyə malik kadrlar çox azdır. Bu da milli sərvətimizin böyük bir hissəsini təşkil edən əlyazmalarımızın araşdırılmasında ciddi problemlər yaradır. Problemin də əsasında peşəkar kadrların olmamasıdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, axır son beş ildə yalnız Firuz bəyin sayəsində ən çox əlyazma ilk dəfə çap olunmuşdur. Qəribədir ki, bu iş üçün dövlətdən maaş alanlar bu qədər əlyazmanı çapa hazırlamış, Firuz bəy isə, öz təşəbbüsü ilə ağır zəhmət bahasına çətin oxunan əlyazmaları oxuyub çapa hazırlamış, məhdud maliyyə imkanlarına baxmayaraq, qeyrət göstərmiş və öz hesabına həmin əlyazmaları nəşr etdirmişdir. Bu da onun milli qeyrətindən, vətən sevgisindən irəli gəlir. Xalqımızın görkəmli ziyalı, iranlı ziyalılarımızın öndəri Firuz bəyə bu müqəddəs işdə uğurlar diləyirəm və iranlılar demişkən: ƏLLƏRİN YORULMASIN! – deyirəm.

Sənan İBRAHİMOV,
professor